

GRZEGORZ JĘDREJEK

REGULACJE PRAWNE
DOTYCZĄCE ORDYNACJI ZAMOJSKIEJ

1. Uwagi wstępne. Dla prawnika ordynacja rodowa jest pewnym fenomenem. Przede wszystkim jest ona sprzeczna nie tylko z podstawowymi zasadami współczesnego prawa, ale także prawa rzymskiego czy też dawnego prawa polskiego. Dzisiaj, w epoce walki z wszelką dyskryminacją, z całą pewnością nie do przyjęcia byłaby instytucja dopuszczająca wyłączenie kobiet od dziedziczenia. Ordynacje rodowe naruszają także podstawową zasadę prawa cywilnego, która wywodzi się jeszcze z prawa rzymskiego, jaką stanowi swoboda testowania. Również z punktu widzenia prawa publicznego instytucja ordynacji rodowych może budzić pewne zastrzeżenia związane z obawą powstania „państwa w państwie”, co wiąże się z osłabieniem władzy centralnej. Tymczasem Ordynacja Zamojska trwała od 1589 aż do 1944 r., czyli prawie 400 lat. Bilans jej funkcjonowania jest zdecydowanie pozytywny. W artykule została postawiona teza, zgodnie z którą sukces Ordynacji wynikał z umiejętnego pogodzenia interesu publicznego z interesem prywatnym. Zagadnienie to jest obecnie jednym z tych, które wywołują najwięcej kontrowersji w doktrynie prawa. Ordynacja Zamojska może stanowić historyczny przykład pogodzenia pozornie sprzecznych interesów.

2. Powstanie ordynacji rodowych. Instytucja ordynacji rodowych powstała w 1505 r. w Hiszpanii, skąd przeniesiona została do Włoch, Francji i Anglii¹. Pierwsze ordynacje zatwierdzone w Polsce zostały założone przez Radziwiłłów (Ołycka, Nieświeska i Klecka), następną była Ordynacja Zamojska z 1589 r.² Znaczny wzrost liczby ordynacji nastąpił w XIX wieku, kiedy to powstały ordynacje we wszystkich trzech zaborach³. Termin „ordynacja”, występujący tylko w języku polskim, pochodzi od łacińskiego słowa *ordinatio*, oznaczającego „uporządkowanie”, oraz czasownika *ordinare*, czyli porządkować. Dla naszych potrzeb przez ordynację rodową należy rozumieć zagwarantowany przez władze państwowe system dziedziczenia dóbr rodowych, mający na celu zapobiegnięcie ich rozdrobnieniu poprzez ustanowienie sukcesorem jednego następcy. Według B. Leśnodorskiego „Istotę ordynacji stanowiło wyjęcie określonego kompleksu dóbr spod ogólnych norm prawa i oparcie jego bytu na specjalnym statucie. Obowiązywał tu w szczególności odrębny porządek dziedziczenia, wykluczający podział majątku pomiędzy spadkobierców oraz dziedziczenie kobiet. Całą ordynację otrzymywał najstarszy syn (zasada primogenitury). Pozostali spadkobiercy brali dobra nie należące do ordynacji lub otrzymywali spłaty. W razie wygaśnięcia rodziny ordynata w linii prostej statut zawierał zwykle postanowienia, komu ma przyspaść majątek ordynacji, który nie mógł być przedmiotem sprzedaży, darowizny, zastawu itp. Ordynacje tworzono dla ugruntowania świetności rodzin magnackich. Celem ich było niedopuszczenie do uszczuplenia majątku, który stanowić miał fundament znaczenia ordynata i jego rodziny. Ustanowienie ordynacji wymagało zgody sejmu, ponieważ naruszało prawo powszechnie. Pozostały też one wyjątkiem w dawnej Rzeczypospolitej”⁴.

3. Powstanie Ordynacji Zamojskiej. Ordynację Zamojską założył Jan Sariusz Zamojski (1542-1605), który po pokonaniu pod Byczyną Maksymiliana Habsburga (1588), skorzystał z przychylności króla i w 1589 r. wystąpił o utworzenie ordynacji rodowej⁵. Powstanie każdej ordynacji wymagało trzech kolejnych aktów prawnych: a) pozwolenia Sejmu, b) aktu fundacyjnego

¹ *Wielka Encyklopedia PWN*, Warszawa 2003, t. 19, s. 553.

² Tamże.

³ Tamże.

⁴ B. Leśnodorski, [w:] J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, [w:] *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1997, s. 258.

⁵ Zob. M. Kozacka, *Poczet Ordynatów Zamojskich*, Lublin 2004, s. 14.

oraz c) aprobacji, czyli zatwierdzenia Sejmu⁶. Pierwszym prawnym krokiem do powstania Ordynacji Zamojskiej była Konstytucja Sejmu Walnego z 1589 r., która zawierała zgodę na utworzenie Ordynacji. Postanowiono, że Ordynację powołuje się „wieczyście”, a Jan Zamoyski ma statut Ordynacji przedstawić „do Akt Trybunału w Lublinie”. Akt powstania Ordynacji, czyli statut, winien zostać wpisany do ksiąg prowadzonych przez Trybunał⁷. W skład Ordynacji miały wejść zarówno nieruchomości, jak i ruchomości, które Jan Zamoyski posiada lub też otrzyma wskutek dziedziczenia⁸. W Konstytucji brak jest szczegółowych zasad dotyczących porządku dziedziczenia, zawarto jedynie zakaz zbywania dóbr wchodzących w skład Ordynacji, jej zadłużania, a także dokonywania rozporządzeń singularnych na wypadek śmierci. Majątek Ordynacji miał zatem zostać „nienaruszony”. Warto jednakże podkreślić, że zakaz rozporządzeń obejmował jedynie dobra wchodzące w skład majątku Ordynacji, nie dotyczył zatem majątku prywatnego Ordynata⁹. Statut Ordynacji z 1589 r. został zatwierdzony przez Konstytucję sejmową z 1590 r. Jan Zamoyski, zgodnie ze Statutem, jak i obiema Konstytucjami, zmieniał Statut, za pomocą pięciu „dodatków do Statutu”, które były wydawane odpowiednio do zmian sytuacji rodzinnej ordynata. Pierwszy dodatek pochodzi już z 1590 r., a ostatni – z 1604 r., czyli został sporządzony na rok przed śmiercią pierwszego ordynata. W Statucie najwięcej miejsca poświęcono porządkowi sukcesji. Omówiono także edukację następców oraz obowiązki ordynatów.

4. Cel powołania Ordynacji. Według Jana Zamoyskiego brak majątku uniemożliwia często skuteczną służbę Rzeczypospolitej. Jego zdaniem „Gdy zaś mogłoby się zdarzyć, że ci, którzy nie mają dostatecznych majątków, mimo szlachejnych i najlepszych chęci, nie byłiby w stanie uczynić nic świetnego; a trafia się także często, że zostawione po przodkach zasoby, rozmaicie bywają roztwaniane; pragnąc przeto zaradzić temu, i stosując się do Konstytucji ostatniego Sejmu, następujący porządek w dobrach swych niżej wymienionych ustanowił, chcąc, aby takowy wiecznymi czasy, przez jego sukcesorów, jeśli go później nie zmieni (do czego zastrzega sobie moc zupełną) był zachowany i przestrzegany”. Zatem restrykcyjne zasady dzie-

⁶ Zob. A. M e ł e ń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, Lwów 1929, s. 23 n.

⁷ Tamże, s. 24.

⁸ *Statuta Ordynacji Zamojskiej od r. 1589-1848*, Warszawa 1867, s. 3 n.

⁹ M e ł e ń, *Ordynacje*, s. 39.

dziczenia mają zapobiec rozdrobnieniu majątków. Należy podkreślić, że zasady te stanowią najważniejszą część Statutu, ale nie wyczerpują jego treści. Warto podkreślić, że w przypadku wcześniejszej o kilka lat Ordynacji Radziwiłłów na pierwszym miejscu postawiony został cel w postaci dobra rodziny, tzn. chęć uniknięcia rozdrobnienia majątku¹⁰. Brak było odniesień do celu publicznego.

5. Dobra Ordynacji. Na początku Statutu wymienione zostały dobra wchodzące w skład Ordynacji. Tymi dobrami były m.in. dobra odziedziczone, jak miasto i twierdza Zamość, Kalinowice i Skokówka¹¹. W skład Ordynacji wchodziły zatem: 1) dobra nabyte przez dziedziczenia Jana Zamoyskiego, 2) dobra otrzymane od Króla za zasługi, 3) inne dobra do nich przyległe, nabyte w jakikolwiek sposób¹². Ostatnie postanowienie być może miało stanowić „furtkę” dla niezgodnego z prawem nabywania przez ordynata dóbr przyległych do Ordynacji. Dobra Ordynacji stanowiły własność jedynie ordynata, a nie – tak jak np. w Niemczech – całego rodu¹³.

6. Porządek dziedziczenia. Centralnym elementem Statutu było podanie porządku dziedziczenia Ordynacji, który był następujący:

1) wprowadzono zasadę, że dziedziczyć ordynację mogą mężczyźni pochodzący w prostej linii od założyciela;

2) dziedzicem mogłaby być tylko jedna osoba;

3) od dziedziczenia zostały wyłączone kobiety – „całą płeć żeńską, od sukcesji dóbr powyższych na zawsze oddala”;

4) od dziedziczenia zostały także wyłączone siostry Jana Zamoyskiego, który usprawiedliwia wyłączenie ich od sukcesji po swoim ojcu Stanisławie Zamoyskim tym, że odziedziczone majątki były zadłużone, a on sam ten dług

¹⁰ Por. T. Zielińska, *Ordynacje w dawnej Polsce*, „Przegląd Historyczny” 68(1977), z. 1, s. 20 n.

¹¹ W Statucie ordynacji imiennie należało wymienić ważniejsze dobra; mniejsze wsie i folwarki były określane tylko przez wymienienie nazwy kompleksu czy klucza, które tworzyły (M e ł e ń, *Ordynacje*, s. 35).

¹² *Statuta*, s. 7.

¹³ M e ł e ń, *Ordynacje*, s. 36. Autor zwraca uwagę, że niektóre akty fundacyjne nazywają ordynata posiadaczem, a nie właścicielem. Należy jednakże pamiętać, że wywodzące się z prawa rzymskiego oddzielenie władztwa faktycznego od władztwa prawnego zostało teoretycznie uzasadnione dopiero w XIX wieku (niemiecka szkoła historyczno-prawna).

splacił¹⁴. Jan Zamoyski uznał, że siostronom winny wystarczyć wypłacone przez niego posagi;

5) córki miały otrzymać posag w wysokości „czwartej części piętnastoletniego dochodu”;

6) w przypadku, gdyby założyciel Ordynacji nie pozostawił synów, córki tytułem posagu miały otrzymać dobra nie wchodzące w skład ordynacji;

7) dziedzicem miały być najstarszy syn, pozostali synowie mieli otrzymać, po odliczeniu posagu, dobra nie wchodzące w skład ordynacji;

8) w razie śmierci najstarszego syna ma dziedziczyć jego najstarszy syn, i taki porządek ma obowiązywać aż do wygaśnięcia linii prostej ordynatów;

9) w razie bezpotomnej śmierci najstarszego syna, ma dziedziczyć najstarszy jego brat, a następnie jego zstępni w linii prostej;

10) w przypadku bezpotomnej śmierci drugiego syna, „natenczas trzeci lub jego potomkowie, a po nim czwarty, i tak zawsze, dopóki potomstwo męskie w prostej linii od niego pochodzące, żyć będzie. Zatem po wygaśnięciu jednej linii męskiej ma dziedziczyć druga, przy czym rozpoczynającą nową linię mieli być „najbliższymi wiekiem, temu, który rozpoczynał ostatnią zgasałą linię”;

11) jeżeli urodziłyby się bliźnięta, wówczas – po osiągnięciu przez nich 30 roku życia – Król Polski miał zdecydować, który z nich zostanie ordynatem, biorąc pod uwagę „który z nich cnotą, nauką i biegłością w sztuce wojennej nad drugim celuje”. Jest charakterystyczne, że ordynat na pierwszym miejscu postawił naukę przed sztuką wojenną;

12) w przypadku bezpotomnej śmierci Jana Zamoyskiego następcą miał zostać jego stryj Florian Zamoyski, dziedzic w Starym Zamościu, a następnie jego potomkowie, zgodnie z zasadami ordynacji¹⁵;

13) w razie bezpotomnej śmierci Floriana Zamoyskiego mieli dziedziczyć krewni „poboczni”. Jan Zamoyski powtórzył przy tym, że następcą może być tylko jeden potomek. Powołał na swego następcę Macieja Zamoyskiego, który po dojściu do pełnoletności winien poślubić córkę pierwszego ordynata, jeżeli ją zostawi;

14) po bezpotomnej śmierci Marcina Zamoyskiego lub wygaśnięcia jego linii sukcesorami mają być wskazani dalsi krewni po mieczu;

15) jeżeli bezpotomnie umrą wskazani następcy, wówczas dziedzicem miał zostać krewny wskazany w oparciu o archiwa kościoła w Zamościu, który

¹⁴ Tamże, s. 8.

¹⁵ Tamże, s. 14.

„więcej dowodów nauki, zdolności i męstwa nad innych okaże i użyteczniej pracować będzie”. Spośród kilku kandydatów, tak jak w przypadku bliźniąt, taką osobę miał wskazać Król Polski;

16) w przypadku wygaśnięcia rodu posiadacz ordynacji winien dla jednej ze swoich córek, jeżeli by je oczywiście posiadał, znaleźć męża sukcesora spośród krewnych posiadających herb Jelita z ziemi Łęczyckiej¹⁶. Gdyby jednak córka nie poślubiła jednego z Jelitczyków, wówczas będzie on sądownie powołany sukcesorem, przyjmując nazwisko Zamoyski.

7. Edukacja następcy. Jan Zamoyski poświęcił temu zagadnieniu wiele miejsca w Statucie Ordynacji, postanawiając, że od 7 do 18 roku życia ma się on kształcić w naukach i sztukach wyzwolonych, a potem przez pięć lat w sztuce wojennej¹⁷. Zapewne pierwszy ordynat chciał, ażeby jego następcy przeszli podobną drogę, jaką on przeszedł – sam w latach 1556-1565 odbył podróże naukowe, zajmując po powrocie stanowisko podkanclerzego i kanclerza, by następnie brać czynny udział w wojnach prowadzonych przez Rzeczpospolitą¹⁸.

8. Opieka i kuratela nad małoletnim następcą. W sposób szczegółowy Statut wymieniał kuratorów i opiekunów dóbr, którzy w razie śmierci ordynata mieli nimi zarządzać aż do osiągnięcia przez następcę 30 lat. Winni oni na utrzymanie dzieci przeznaczać kwoty określone w Statucie, w którym Jan Zamoyski wskazał „z nazwiska opiekunów i kuratorów”. Po ich śmierci funkcje te mieli każdorazowo pełnić najbliżsi krewni wyznaczeni przez następców oraz proboszcz i burgrabia Zamościa.

9. Obowiązki ordynata. Założyciel Ordynacji wymienił następujące obowiązki swoich następców: 1) dbanie o kościoły i zakaz zmiany „obrzędki Świętej Rzymsko-Katolickiej religii”; 2) utrzymanie szpitali i szkół w swoich dobrach; 3) wierność królowi; 4) obowiązek walki za Rzeczypospolitą; 5) zakaz obciążania dóbr wchodzących w skład ordynacji; 6) obowiązek dbania o archiwum, bibliotekę i zbrojownię; 7) obowiązek wymiany zniszczonych sprzętów domowych; 8) obowiązek zachowania praw i przywilejów nadanych

¹⁶ Jak zwraca uwagę Meleń (*Ordynacje*, s. 41), powołanie na spadkobierców w czwartym rzędzie rodziny herbu Jelita stanowi wyjątek wśród statutów polskich ordynacji.

¹⁷ Tamże, s. 11.

¹⁸ Co do osoby pierwszego ordynata zob. szerzej: K o z a c k a, *Poczet*, s. 7 n.

miastu Zamościowi i jego mieszkańcom bez względu na narodowość; 9) obrona mieszkańców Zamościa; 10) zakaz przekraczania wysokości zwykłych wydatków i związane z tym nakaz prowadzenia rachunków przychodów i wydatków; 11) obowiązek złożenia przez każdego z ordynatów przysięgi w kolegiacie zamojskiej według zawartej w statucie Roty. Ma ona charakter religijny i zawiera zobowiązanie się do ochrony religii katolickiej, wierności królowi oraz zakazu zbywania dóbr wchodzących w skład ordynacji. Dopiero po złożeniu przysięgi poddani są zobowiązani do zachowania posłuszeństwa. W przypadku naruszenia przysięgi ordynat zostanie uznany za krzywoprzysięzcę, a jego następcą zostanie ten krewny, który słusznie przed sądem oskarżył go o naruszenie przysięgi.

Analizując powyższe obowiązki nałożone przez Jana Zamoyskiego na swoich następców, można pokusić się o kilka refleksji. Po pierwsze, ordynat był patriotą we współczesnym tego słowa znaczeniu. Jest charakterystyczne, że sprawy publiczne wymieniane są na pierwszym miejscu. Po drugie, był on filantropem wrażliwym na potrzeby kultury. Po trzecie, był osobą religijną. Po czwarte, osobą gospodarną, oszczędną, o czym świadczy nakaz wymienienia zużytych sprzętów domowych na nowe. Z całą pewnością był skrupulatny, o czym świadczy szczegółowo uregulowana kwestia sukcesji.

Uzasadniona wydaje się polemika z T. Zielińską¹⁹, której zdaniem „statut ordynacji zamojskiej z r. 1589 r. mówi ogólnikowo o pożytku, jaki ma płynąć dla Rzeczypospolitej z istnienia tej instytucji”. Warto podkreślić, że – jak twierdzi autorka – w „Postanowieniach” radziwiłowskich nie wspomniano wcale o obowiązkach publicznych. Należy się zgodzić z Zielińską, która omawiając cele ordynacji, stwierdza, że „głównym motywem ich tworzenia były względy prestiżowe: manifestacja aktualnej świetności i troska o trwałe utrzymanie pozycji rodu”²⁰. Jak podkreśla autorka postanowienia statutów ordynacji nie sprzyjały polepszeniu jej sytuacji ekonomicznej, do zmian statutów potrzebna była ponadto zgoda sejmu²¹. W odniesieniu do Ordynacji Zamojskiej można dostrzec, że jej założycielowi oprócz celów prywatnych przyświecały także cele publiczne. Statut Ordynacji stanowi najlepszy przykład pogodzenia interesu prywatnego z interesem publicznym. Jan Zamoyski nie chciał stworzyć „państwa w państwie”, o czym świadczy uznanie

¹⁹ Zielińska, *Ordynacje w Polsce*, s. 21.

²⁰ Kozacka, *Poczet*, s. 27.

²¹ Tamże.

autorytetu króla. Sprawnie zarządzany, „trwały” majątek miał umożliwiać także realizację celów publicznych.

10. Zmiany Ordynacji dokonane przez Jana Zamoyskiego. Zmian tych dokonał założyciel Ordynacji pięciokrotnie. Ich przedmiotem było powołanie następców stosownie do zmian w sytuacji rodzinnej oraz włączenie do Ordynacji nowych dóbr. W pierwszym dodatku, wydanym już w 1590 r., Jan Zamoyski włączył do Ordynacji Stary Zamość wraz z dobrami do niego należącymi²². W miejsce podeszłego wiekiem Floriana Zamoyskiego ustanowił następcą Macieja Zamoyskiego. Dokonał także darowizn na rzecz kościołów w Starym i Nowym Zamościu. W trzecim dodatku włączył w skład Ordynacji nowe dobra, m.in. Szczepreszyn i Tarnogród²³, oraz na nowo ustanowił kuratorów i opiekunów dla następców Ordynacji. Zmniejszył także wysokość posagu dla swoich córek do wysokości 1/4 z 8-letniego dochodu z dóbr Ordynacji (na podstawie pierwotnego Statutu córkom przysługiwała 1/4 z 15-letniego dochodu). W czwartym dodatku, sporządzonym w 1601 r., a więc po narodzeniu się syna Tomasza, wskazał jego jako swojego następcę oraz przyłączył do Ordynacji Turobin wraz z przynależnościami²⁴. W piątym, ostatnim dodatku, z roku 1604, przyłączył do Ordynacji nowe dobra, w tym m.in. Kraśnik, oraz powtórzył skierowany do syna Tomasza zakaz rozporządzania dobrami wchodzącymi w skład Ordynacji.

11. Naruszanie statutu Jana Zamoyskiego. Statut ten był wielokrotnie naruszany. Do najpoważniejszego konfliktu doszło po śmierci wnuka założyciela fundacji Jana „Sobiepana” Zamoyskiego (1627-1665), który nie pozostawił męskiego potomka. Wbrew Statutowi, który wyłączał z dziedziczenia kobiety, z roszczeniami spadkowymi wystąpiła siostra „Sobiepana” Gryzelda Wiśniowiecka, a także spadkobiercy drugiej siostry – Joanny Koniecpolskiej, powołując się na zasady prawa polskiego²⁵. Do rywalizacji przystąpili Zamoyscy pochodzący z linii Macieja, syna Tomasza z Łąznina²⁶. Spór rozstrzygnął sejm, przyznając w 1674 r. prawo do ordynacji Marcinowi Zamo-

²² *Statuta*, s. 31 n.

²³ Tamże, s. 43 n.

²⁴ Tamże, s. 50.

²⁵ Tamże, s. 35.

²⁶ Tamże.

skiemu, który zapoczątkował tzw. młodszą linię ordynatów²⁷. Czwarty ordynat mógł przejąć Ordynację dopiero w 1676 r. po wyparci z jej ziem prywatnych wojsk Stanisława Koniecpolskiego, syna siostry Jana „Sobiepana” Zamoyskiego²⁸.

W następnych latach także wystąpiły liczne naruszenia statutu. Na przykład szósty ordynat Michał Zdzisław Zamoyski odmówił wypłacenia swojej siostrze posagu, który miał wynosić 25% z 8-letniego dochodu²⁹. Ordynat nie zaakceptował wyroku wydanego przez Trybunał Koronny, który uznał roszczenia Marianny Teresy Dzieduszyckiej³⁰. Prawo naruszył jego syn, siódmy ordynat, Tomasz Antoni Zamoyski, który przekupił sędziów Trybunału Lubelskiego, którzy uwolnili z długów Ordynację, obciążając jednocześnie dobra wolnodziedziczne, które przypadły jego braciom³¹. Spór ten, zakończony ugodą, nie był jedynym, jaki toczył Tomasz Zamoyski. Z roszczeniami posagowymi wystąpiły jego siostry³². Dla zaspokojenia należnych roszczeń ordynat wbrew statutowi zaciągnął dług pod zastaw dóbr ordynackich³³. Podobnie burzliwie przedstawiała się kwestia wykonania statutu po śmierci Tomasza Antoniego Zamoyskiego. Wbrew statutowi, który na kuratorów i opiekunów małoletniego następcy powoływał najstarszego krewnego, a także burgrabiego i proboszcza Zamościa, opieka i zarząd dóbr został powierzony matce ósmego ordynata Klemensa Jerzego Zamoyskiego, Teresie Anieli Zamoyskiej, oraz Michałowi Wodzickiemu, podkanclerzowi wielkiemu koronnemu³⁴. Z decyzją taką, którą wydał król August III, nie zgodził się stryj ósmego ordynata – Jan Jakub Zamoyski, który po najechaniu Ordynacji, wymógł na królu zmianę decyzji, zgodnie z postanowieniami Statutu³⁵. Klemens Jerzy Zamoyski przejął Ordynację w połowie 1760 r.³⁶ Zmniejszenie dóbr wchodzących w skład Ordynacji było skutkiem działania przede wszystkim władz publicznych. W 1864 r. została w Królestwie Polskim zniesiona pańszczyzna, wskutek czego obszar Ordynacji zmniejszył się o połowę³⁷.

²⁷ Tamże, s. 35 n.

²⁸ Tamże, s. 36.

²⁹ K o z a c z k a, *Poczet*, s. 54.

³⁰ Tamże, s. 54 n.

³¹ Tamże, s. 58 n.

³² Tamże, s. 59.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 63.

³⁵ Tamże, s. 64.

³⁶ Tamże, s. 65.

³⁷ Tamże, s. 99.

W 1922 r. obszar Ordynacji wynosił ponad 190 000 ha³⁸. Przed wybuchem wojny liczył 61 000 ha³⁹. Do zmniejszenia obszaru ordynacji przyczyniły się: zniesienie służebności chłopskich, co wiązało się z uszczupleniem dóbr o ponad 76 000 ha gruntów, głównie lasów⁴⁰, parcelacja ziemi, sprzedaż dóbr dla uregulowania długów⁴¹.

12. Dyplom cesarza Józefa II z 1786 r. Wydanie Dyplomu cesarskiego przez cesarza Józefa II było wynikiem dobrych stosunków, jakie z dworem wiedeńskim utrzymywał dziesiąty ordynat Andrzej Zamoyski⁴². Dyplom ten zatwierdzał Statut Ordynacji z 1589 r., powtarzając zawarte tam zasady dziedziczenia. Zostały wprowadzone niewielkie zmiany, mające na celu złagodzenie zakazu jakichkolwiek rozporządzeń dobrami Ordynacji. Zgodnie z § 5 ordynat miał „prawo żonie swej zapisać, tytułem wdowieństwa, sumę nie przynoszącą ośm tysięcy złotych reńskich”. Zmodyfikowane zostały zasady dotyczące opieki; ordynat miał prawo ustanowić w testamencie opiekuna dla małoletniego następcy, w braku takich rozporządzeń opiekę mieli sprawować: najstarszy krewny z linii męskiej, burgrabia Zamościa oraz żyjąca wdowa, matka małoletniego (§ 6). Powtórzony został zakaz jakichkolwiek rozporządzeń dotyczących dóbr ordynacji (§ 10).

13. Ukaz carski. Wydany przez Mikołaja I w roku 1848 potwierdzał postanowienia zawarte w Dyplomie cesarza Józefa II. Potwierdzone w nim zostały m.in. warunki umowy z dnia 30 stycznia 1821 r., zgodnie z którą miasto i twierdza Zamość stały się własnością rządu (art. 5 Ukazu).

14. Zniesienie ordynacji w II Rzeczypospolitej. Kres istnieniu wszystkich ordynacji miała położyć ustawa z dnia 13 lipca 1939 r. o znoszeniu ordynacji rodowych⁴³. Sejm uchwalił ustawę regulującą zniesienie ordynacji rodo-

³⁸ Tamże, s. 116.

³⁹ Tamże, s. 120.

⁴⁰ Tamże, s. 117 n.

⁴¹ Tamże, s. 119 n.

⁴² K o z a c k a, *Poczet*, s. 81.

⁴³ Dz. U. nr 63, poz. 417. Warto podkreślić, że Statut Ordynacji nie czynił jakiegokolwiek wzmianki o przyczynach jej rozwiązania. Meleń (*Ordynacje*, s. 60), dopuszczając rozwiązanie ordynacji w drodze ustawy sejmowej, pisze m.in.: „należy stwierdzić, że jak każda władza ustawodawcza może każdą ustawę przez siebie wydaną znieść lub zmienić, tak też mógł i sejm zawsze i bez zaistnienia specjalnych powodów ordynację rozwiązać”.

wych, przy czym przez ordynacje rodowe rozumiano „wszelkie rozporządzenia, mocą których określony majątek stanowi niezbywalną własność rodu i ma być zachowany dla wszystkich lub przynajmniej dla większej ilości przyszłych pokoleń, czy to przez ustanowienie na rzecz rodu własności zwierzchniej tego majątku, czy też przez ograniczenie właściciela w prawie rozporządzania tym majątkiem (ordynacje, majoraty, senioraty, minoraty, fideikomisy rodzinne, powiernictwa rodzinne, dobra zapowiednie i czasowo zapowiednie”).

Zniesienia ordynacji na podstawie ustawy z 1939 r. nie należy mylić z pozbawieniem ordynata własności dóbr wchodzących w skład ordynacji. Zgodnie z art. 2 ust. 1 ustawy majątek ordynacji staje się, z chwilą jej zniesienia, własnością ostatniego posiadacza ordynacji. Na podstawie art. 17 ust. 1 majątek ordynacji staje się wolny z chwilą uprawomocnienia się orzeczenia znoszącego ordynację. Oznacza to, że ostatni posiadacz ordynacji może swobodnie dysponować jej dobrami zarówno między żyjącymi (*inter vivos*), jak i na wypadek śmierci (*mortis causa*).

Ustawodawca zabezpieczył interesy następcy posiadacza ordynacji, przyznając mu 1/5 czystego majątku ordynacji, którą mógł otrzymać w naturze lub też zadowolić się spłatą (art. 7 ust. 1 pkt f ustawy). Procedura zniesienia ordynacji rodowych była skomplikowana, rozłożona na wiele miesięcy, co siłą rzeczy uniemożliwiło zniesienie ordynacji przed wybuchem wojny. Zniesienie ordynacji mogło nastąpić na wniosek posiadacza ordynacji lub wojewody tego województwa, na którego obszarze znajdowała się ordynacja (art. 3 ust. 1 ustawy). Zniesienie ordynacji powstałych przed 1795 r., bądź tych o szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej, bądź takich, w których obszar leśny przekracza powierzchnię 2500 ha, wymagało zgody Rady Ministrów (art. 3 ust. 2 ustawy). Do ustawy dołączony został załącznik zawierający wykaz 12 ordynacji, z którymi związane są instytucje o szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej, wśród których znajdowała się naturalnie Ordynacja Zamojska. Wniosek o zniesienie ordynacji miał rozpatrzyć sąd apelacyjny (art. 4 ust. 1 ustawy). Posiadacz ordynacji powinien przy tym przedstawić projekt orzeczenia znoszącego ordynację (art. 5 ustawy), który miał zawierać elementy wskazane w art. 7 ustawy, w tym przede wszystkim sposób spłaty długów i należności pracowniczych oraz następcę posiadacza.

Po zakończeniu II wojny światowej ordynacje rodowe zostały zniesione przez art. XXIII § 1 Dekretu z dnia 8 X 1946 r. Przepisy wprowadzające prawo spadkowe⁴⁴.

15. Reforma rolna. W Polsce lubelskiej istniały tylko dwa majątki o obszarze przekraczającym 5 tys. ha; pierwszy z nich stanowiła Ordynacja Kozłowiecka, a drugi Ordynacja Zamojska, na czele z Janem Tomaszem Zamoyskim, licząca ponad 59 000 ha, w tym 3854 ha użytków rolnych⁴⁵. Zgodnie z dekretami o reformie rolnej z dnia 6 września 1944 r.⁴⁶ oraz z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu lasów na własność państwa⁴⁷, dobra te przestały być własnością Zamoyskich. Kres Ordynacji związany zatem był ze zmianą ustroju społeczno-politycznego w naszym kraju. M. Kozaczka tak podsumował celowość tych zmian: „Z chwilą upaństwowienia lasów Ordynacja Zamojska, de facto przestała istnieć. Ze względów ideologicznych i politycznych przestał istnieć majątek, z którym związane były losy szesnastu pokoleń Zamoyskich, który przez stulecia w regionie odgrywał ogromną rolę i był z nim silnie związany. Jego podział nie miał większego wpływu na poprawę podaży, a zwłaszcza na poprawę bilansu żywnościowego Polski lubelskiej. Na przełomie 1944/1945 Ordynacja podzieliła więc los wielu innych prywatnych majątków ziemskich. Ich podział, dokonany metodami rewolucyjnymi, nie przyniósł korzyści ekonomicznych, mocno zaś zaciążył na ogólnej kulturze rolnej oraz leśnej kraju”⁴⁸.

16. Podsumowanie. We współczesnych systemach prawnych istnienie ordynacji rodowych byłoby niedopuszczalne; naruszają one bowiem podstawowe zasady prawa, upośledzając sytuację prawną kobiet, które były wyłączone od dziedziczenia. Sprzeczne są one także z dwiema zasadami prawa spadkowego: zasadą zapewniającą najbliższemu krewnym część majątku spadkowego (tzw. zachówek), a także z zasadą swobody testowania. Niedopuszczalne obecnie byłyby także postanowienia ograniczające prawo własności właściciela ordynacji. Przykład Ordynacji Zamojskiej pokazuje jednak, że instytucja ta bardzo dobrze funkcjonowała w czasie jej istnienia. Powstały dzięki Ordy-

⁴⁴ Dz. U. z 1946 r., nr 60, poz. 329.

⁴⁵ M. K o z a c k a, *Ordynacja zamojska 1919-1945*, Lublin 2003, s. 154.

⁴⁶ Dz. U. RP z 1944 r., nr 4, poz. 17.

⁴⁷ Dz. U. RP z 1944 r., nr 15, poz. 82.

⁴⁸ K o z a c k a, *Ordynacja zamojska*, s. 161.

nacji majątek, poprzez sprawne zarządzanie, umożliwił realizację nie tylko celów prywatnych, lecz także publicznych. Można tutaj wymienić cele militarne, kulturalne, charytatywne. Wydaje się, że dla założyciela Ordynacji Jana Zamoyskiego nie istniał podział na cele prywatne i publiczne. Bez wątplenia większa część, jeżeli nie większość dorobku, jaki pozostawili nam Zamoyscy, została osiągnięta dzięki instytucji ordynacji rodowej. Statut autorstwa Jana Zamoyskiego, wykształconego za granicą prawnika, zawierał rozwiązania, które umożliwiły funkcjonowanie założonej Ordynacji przez 364 lata.

LEGAL REGULATIONS ON ORDYNACJA ZAMOJSKA

S u m m a r y

The article aims to present the legal aspects of Ordynacja Zamojska (the fee tail of the Zamoyski Family), which existed in the years 1589-1944, and was one of several such fee tails in Poland. Ordynacja was founded by Jan Zamoyski (1542-1605). The article presents issues related to its foundation, the provisions of the Statute of 1589 (the line of succession in particular), infringements of the Statute, the provisions of Emperor Joseph II's Diploma of 1786, and the ukase (edict) of Tsar Nicolaus I of 1848, both of which confirmed the provisions of the Statute, legal regulations on Ordynacja in the era of the Second Polish Republic and after World War II. The article appraises the provisions of the Statute of 1589 in terms of its conformity with the law of the time, especially inheritance law.

Translated by Tomasz Palkowski

Słowa kluczowe: ordynacje rodowe, Ordynacja Zamojska, Jan Zamoyski, prawo spadkowe, reforma rolna.

Key words: fee tail, Ordynacja Zamojska, Jan Zamoyski, inheritance law, agrarian reform.